

РАСПРАВЕ И ЧЛАНЦИ

ЈЕЗИЧКА СИТУАЦИЈА У ЗАПАДНИМ ДЕЛОВИМА ИСТОЧНОГ И ЈУЖНОГ СЛОВЕНСТВА У XVII ВЕКУ (ПОКУШАЈ УПОРЕДНОГ РАЗМАТРАЊА)*

НИКИТА И. ТОЛСТОЈ

Институт за славистику АН СССР Москва

UDK 808.1(091)

Изворни научни рад

Примљен: 15. новембра 1990.

Прихваћен: 15. новембра 1990.

Овај рад разматра вањску повест језика у XVII веку, успоређујући два словенска подручја — источни део Пољске (Речи Посполите) и Босну и Херцеговину.

Лингвистичка мисао у савременој славистици све се више развија и креће у сусрет културологији и семиологији истовремено, постављајући неке проблеме и нове циљеве научноистраживачког рада. Као један од битних проблема лингвистичке социологије и културологије јесте проблем језичких ситуација у данашњим приликама¹ и у давнини, јер се последице пређашњих ситуација осећају и дан-данас. Те пређашње ситуације су још доста слабо проучене, не само са лингвистичког гледишта већ и са гледишта књижевноисторијског и културолошког.

Међутим, ако скренемо пажњу на прошлост словенских народа, рецимо на историјска збивања у XVII веку, видећемо да су се Словени налазили у склопу пет моћних држава, од којих су само две биле словенске. Ту су: Отоманска Империја, Хабсбуршка Монархија, Млетачка Република, Пољска Краљевина (Rzeczpospolita) и Руска (Московска) Царевина. Друштвене, културне и језичке прилике у тим државама биле су доста компликоване и оне се не могу чак ни укратко овде изнети. Зато ћемо ради упоређења узети само два одвојена подручја — Пољску и Европску Турску, па ћемо се на тим подручјима усредсредити на источни дес Речи Посполите и на Босну и Херцеговину.

У верском погледу у Пољској, нарочито у крајевима где су живели источни Словени (genus Ruthenorum), била је знатна разноликост: поред православних и унијатских верника (после Брестске уније 1596) било је доста католика, углавном Пољака, и у мањем броју протестана-

* Реферат прочитан на колоквију *Функционисање језика у вишенационалним земљама* — Сарајево 15. до 16. новембра 1990. године.

¹ Као успешан покушај карактеризације социолингвистичке ситуације у савременој Европи може се навести зборник радова »Politique et aménagement linguistique (Paris, 1987.), где је стање ствари у Југославији изнео познати лингвист Р. Бутарски.

та, муслимана (Татара и Караима), Јевреја и Јермена. Сакрални језици већине становништва били су црвенословенски (старословенски) и латински језик; код верских мањина арапски, хебрејски, старојерменски.

Латински језик није био искључиво сакрални (верски) језик код Пољака, већ и научни, а делом и књижевни језик, језик књижевности. И то не само код Пољака већ и код Рутена или Русина, тј. Украјинаца и Белоруса, који су користили тај језик у књижевне и научне сврхе². Код западних Руса — Рутена и Русина, православних и унијата црвенословенски језик је функционисао не само као црквени језик већ и као језик науке (на пример граматика Мелетија Смотрицког) и у неку руку као језик књижевности. Украјинци и Белоруси, или Рутени или Русини, имали су поред црвенословенског још и такозвани »прости језик«, упрошћени језик, »*prostu movu*«, који, заправо, није био окњижевљени језик једног дијалекта (као што је био источонохерцеговачки за Вука), или језик неколико дијалеката (као што је случај са савременом чакавском поезијом), него језик готово лишен славенизама, али не и извесне норме и наддијалекатског облика и функције. Занимљиво је да су се у југозападној руској средини у XVII веку чак и штампале књиге на два језика и у две колоне на једној страни, на црвенословенском и »простом« језику. Као пример такве књиге може се навести *»Лекарство на оспалой умысль чловѣчий...«* (штампана у Острогу 1607. године). На исти начин још у XVI веку, 1570. године, било је штампано *Јеванђеље Василија Тјатинског* на црвенословенском и западноруском (белоруском) језику и нешто доцније, 1596, у Вилни *»Казанье святого Кирилла патриархи ѳерусалимьского«*... Стефана Зизанија на пољском и западноруском (белоруском) језику. Књиге штампане на два језика сведочиле су да се у западноруској »рутенској« средини у XVII веку тежило ка двојезичју, а не диглосији (тј. на узајамном допуњавању двају језика). Ипак је употреба црвенословенског код православних и унијата³ и латинског код Пољака створила ситуацију диглосије у класичном смислу те речи.

² У XVI и XVII веку, па и касније, странци су данашње Украјинце и Белорусе звали Русима (Русинима, Рутенима), а данашње Русе Московљанима (Московитима), јер су они живели у Московској држави — Московији. Доцније, па све до октобарске револуције били су познати полузванични називи Великорус, Малорус (Украинац) и Белорус, док би се сви они звали Русима. Ти називи никад нису били потпуно стабилни и у општој употреби.

³ Унијати и католици везани са Ватиканом и са римском установом која се звала *Congregatio de propagande fidae*, доста су се бринули за црвенословенски језик. Познат је активан рад на том пољу Рафаила Леваковића, као и интересовање за црвенословенски језик Јурка Крижанића, чија је породица била пореклом из Босне. Рафаил Леваковић је био у тешкој вези са књижевницима унијатима из Галиције Јосефатом Исаковићем, Филипом Боровичским и Методијем Терелцким. Познато је да су у XVIII веку католици у Далмацији у жељи да се учврсти плапољашка традиција користили граматiku Мелетија Смотрицког и покушавали да уведу у праксу црвенословенски језик касније руске редакције. У том погледу је предњачила Илirsка семинарија у Задру (*Seminarium Zmajoiliricum*) и Прицка семинарија код Омиша.

Два најпроширенија сакрална језика — латински и црквенословенски чували су у Речи Посполитој своје чврсте позиције: латински као и у осталом католичком свету, црквенословенски као код свих православних Словена — и у Москвији — Русији, и на православном словенском југу. Поред тога црквенословенски језик, ступајући у додир са »простим језиком«, стварао је цео низ прелазних типова или пројеката, покушаја стварања новог књижевног језика. Ти језички типови и покушаји језичког нормирања, ако нису били околионални, случајни, сачињавали су једну лествицу реализације новог западноруског књижевног језика, који је био претеча новог украјинског и новог белоруског књижевног језика, претеча те ситуације која је у Украјини, доцније у XVII веку, истакла Григорија Сковороду, а затим средином XIX века Тараса Шевченка, а у Белорусији у другој половини XIX века Францишка Богушевића.

Ако се сада пренесемо на југ европског континента, на Балкан, и то у његов западни део, где је у XVII веку стара Турска Царевина, видећемо да је тамо језичка ситуација била још компликованија, а то значи за једног језикословца — историчара још интересантнија. Верске прилике у Босни и Херцеговини и у суседним крајевима у XVII веку могу се укратко карактерисати на следећи начин. Деловале су, као и данас, три веће конфесије — православна, католичка и муслиманска, која је била државна, тј. користила све повластице. Православни су били Срби, католици Хрвати, муслимани потурчени словенски живаљ и Турци. Међутим, још се осећало старо племенско порекло и територијална или завичајна општност. Зато су за тај етнички и језички ареал били типични етними: *словинци*, *бошњаци*, *босанци*, *народ босански*, *народ словински*, *босански језик* и сл.⁴ Тај босански, словински и српски народ у Босни и Херцеговини говорио је једнаким штокавским наречјем са незнатним, за јужнословенске језичке прилике и оквири, дијалекатским разликама (јекавштина и икавштина). Народна говорна база у Босни и Херцеговини била је у суштини јединствена и монолитна и на њој су се као на темељу уједињавали остали језички идиоми.

Међутим, национална свест је била тесно везана уз конфесију, уз верску припадност, у мањој мери уз социјалну средину. Сакрални језик православних људи био је црквенословенски, католика латински, муслимана арапски. Хебрејски је био верски језик јеврејске верске мањине,⁵ док су у то доба малобројни протестанти, који су се одупирали контрареформацији и живели углавном ван Босне, тежили да створе

⁴ Познати турски путописац Евлија Челебија, који није био словенског порекла, али се доста добро сналазио у словенској средини, употребљавао је назив *босански језик* за штокавски дијалект, који се чуо и ван Босне. Исти назив употребљавали су и неки словенски писци, на пример ђаковачки бискуп И. Грличић, аутор књиге *»Пут небески... то јест наук христјански и кратко обилато и разборито истомачен у језик босански«* (Venetiis, 1707).

⁵ Говорни језик пољских и западноруских Јевреја био је идиш (у основи немачки језик), а босанских, и уопште балканских Јевреја — сефардски (у основи шпански језик) и у мањој мери код ашкеназија идиш.

и сачувају Свето писмо на народном језику. Ово се исто може рећи за мање групе унијата, које су се стварале на Војној граници ван Турске Царевине. Те групе су постепено напуштале црквенословенски језик. Виши књижевни и културни круг босанских муслимана — муслимански писци и песници, знали су поред арапског и персијски језик, да не говоримо о турском језику, који је био добро познат и коришћен у границама Османске Државе код скоро свих сталежа и етничких група. Православни живаљ користио је црквенословенски језик српске редакције, али је већ у XVII веку почео продор у српске цркве руских штампаних црквених књига на црквенословенском језику руског типа. Ипак се у XVII веку још добро чувао такозвани »србуљски« тип црквеног и књижевног језика који је, у ствари, био продужетак црквенословенско-српског средњовековног књишког језика. Тај је језик, као и у Русији, имао свој изданак — правни и дипломатски језик повеља, даровница, дипломатске преписке и трговачких уговора, имао је своју посебну и давну традицију која нам је позната од *Повеље Кулина бана* па све до каснијих исправа и докумената XVII и XVIII века. Не треба заборавити да је Херцеговина па и читава Босна била залеђе Дубровачке Републике и целокупне Далмације, да нам је само Дубровачка канцеларија сачувала знатан део тог огромног историјског културног и језичког блага.

Сетимо се и још једне добро познате чињенице, да је старосрпски пословни језик, који се понекад звао и »slavica lingua«, био примљен као дипломатски језик на султановом двору у Цариграду напореда са турским, арапским, персијским и грчким језиком. Користили су га и дворске и владарске канцеларије Аустрије, Угарске, Млетачке Републике, Молдаве, и Влашке, Албаније у раздобљу од XV до XVII века⁶.

Код босанскохерцеговачких католика, као што је већ речено, латински језик је функционисао као сакрални језик, али, узимајући у обзир суседне крајеве, морамо констатовати да је тај исти латински језик био у XVI и XVII веку језик науке и језик лепе књижевности ренесансног и барокног доба. Дакле, у том погледу ситуација на западном Балкану је била слична ситуацији у Пољској, ја бих допунио и у Чешкој и Мађарској. Хрватска језичко-књижевна стварност у XVII веку имала је изразито обележје регионализма, локалне обојености појединих, у неку руку, аутономних књижевности, које су ипак чиниле извесну целину. Те локалне књижевне особине имале су у својој основи дијалекатску поделу западног подручја српскохрватског језика. У том подручју у XVII веку и почетком XVIII века постојале су севернодалматинска глаголичка, дубровачка штокавска, кајкавска, славонска штокавска и босанска штокавска књижевност. Током претходног XVI века била је на успону чакавска далматинска књижевност (Марко Марулић, Петар Зоранић, Ханибал Луцић, Петар Хекторовић) и у зачећу хрват-

⁶ У првој словеначкој и општесловенској граматици Адама Богорића (1584) прва таблица има следећи наслов: »Prima tabella de orthographia cyrillica, qua utuntur hodie in aula Turcici imperatoris vel maxime praetoriani milites, quos lanizaros appellant. Item Bosnenses omnes, Ruteni et Maschovitae.

ска протестантска литература (Анте Сењанин, Стјепан Конзул Истранин и др.). Нашу пажњу из разумљивих разлога привлачи католичка босанска књижевност која је никла почетком XVIII века у фрањевачкој манастирској средини, те се развијала до друге половине следећег столећа. Фрањевачки босански писци користили су углавном штокавски икавско-јекавски дијалекат или чисто икавски говор и писали своја дела у строго одређеном оквиру верских поука и беседа, епистолија, исповедаоника и катехизама. Као формална одлика првих босанских фрањевачких књига била је нарочито стилизована ћирилица звана »босанчица« или »српска слова« (према Матији Дивковићу), која су ускоро била замењена латиницом. Глаголица се у XVII веку на босанскохерцеговачком терену није употребљавала, али се поред обичне српске ћирилице код православних и латинице код католика користило код муслимана арапско писмо за писање на српскохрватском језику. То писање се користило у такозваној алхамијадо литератури, која је имала као паралелу муслиманску белоруску дијалекатску литературу XVI и XVII века, писану арапским словима. Међутим, српска курзивна ћирилица функционисала је не само код српског православног живља већ и код муслимана, чији је матерњи језик био српскохрватски и то писмо је било толико уобичајено да су се неки турски текстови писали ћирилицом. Босански бегови су се у преписци са Дубровачком Републиком и другим земљама служили ћирилицом, па се то писмо извесно време звало »беговско писмо« или »беговица«.

Изнели смо две кратке скице језичних ситуација у два већа европска ареала са словенским живљем — источнословенским (и делом зајаднословенским) и јужнословенским, са живљем углавном украјинско-белоруским и српско-хрватско-муслиманским, ако бисмо користили етнотопониме каснијег порекла. У ствари за све горе наведене народе XVII век је био доба тражења и стварања нових облика књижевног језика, нових норми и жанрова, нових могућности за језик и књижевност. Тај век је био доба стварања такозваних идиома (или »страта«), доба конкуренције провизорних норми и књижевних жанрова, књижевно-језичких покушаја и остваривања, која су се продужила у XVIII веку. Од тих књижевнојезичких експеримената, писама и реформи по страни су остали само сакрални језици (црквенословенски, латински и арапски) и пољски језик, који је доживио нагли успон и своје »златно доба« у XVI веку, будући да је његово књижевнојезичко формирање почело већ током XV века. Доста касно створени пољски књижевни језик имао је свој непрекидни и традиционални развој и није доживео никакве револуције као што је био случај са српским и хрватским књижевним језиком. У старој Речи Посполитој, у њеном западном и северном делу, поред раније уведених језика егзистирали су литвански и немачки језик, док је у Далмацији, која граничи са Босном и Херцеговином, био проширен италијански, а у Банској Хрватској немачки језик. Најстарији литвански књижевно-језички споменици су из XVI века.

Босна и Херцеговина са суседним земљама налази се на старој граници Истока и Запада, на међи која је 1054. године поделила хришћан-

ство на два света: православни и католички, па су се у њима створила два културна ареала — Pax Slavia Orthodoxa и Pax Slavia Latina. Доцније, после доласка Турака на Балкан на том тлу прошла је Војна граница са њеним Крајишницима, са супротстављањем двају великих војних и културних сила — Отоманске Порте и Хабсбуршке Монархије. На том тлу се стално сретао Исток и Запад, Бизантија и Рим, ту је пустило корена богумилство као трећа »босанска« религија, ту се стално пролевала крв и долазило до трагичних заплета и ситуација, али ту се још стварало велико духовно богатство, које је нашло свог израза у уметности, књижевности и језику.

DIE SPRACHLICHE SITUATION IN WESTGEBIETEN DER OST — UND SÜDSLAVEN IM 17. JAHRHUNDERT (VERSUCH EINER VERGLEICHENDEN ANALYSE)

Zusammenfassung

Eines der Hauptprobleme der sprachlichen Soziologie und Kulturologie ist das Problem der sprachlichen Situation heutzutage. Um sie zu erläutern, muß man frühere Umstände kennen, da deren Folgen gerade heute spürbar sind. Da die früheren Situationen sowohl vom linguistischen als auch vom kulturologischen als auch vom literaturgeschichtlichen Standpunkt ungenügend erforscht sind, macht der Autor in dieser Arbeit auf die sprachliche Situation in Westgebieten der Ost- und Südslaven im 17. Jahrhundert aufmerksam, bzw. auf die äußere Geschichte der Sprache im östlichen Teil Polens (Reči Pospolite) und in Bosnien und der Herzegowina.

ЛИТЕРАТУРА

1. А. К. Антонович: *Белорусские тексты, писанные, арабским письмом*, Вильно, 1968.
2. Џ. Јахић: *О народном и књижевном језику босанских Муслимана*, кратак синтетски преглед (рукопис).
3. М. Костић: *Српски језик као дипломатски језик Југоисточне Европе од XV до XVIII века*, »Јужни преглед«, Скопље, 1924, стр. 1—18.
4. Н. И. Толстой: *Взаимоотношение локальных типов древнеславянского литературного языка позднего периода (Вторая половина XVI и XVII в.в.)*, »Славянское языкознание« В Международном съезде славистов. Доклады советской делегации» М., 1963, стр. 230—272.
5. Н. И. Толстой: *Славянские литературные языки и их отношение к другим идиомам (стратам)*, »Функциональная, стратификация языка«, М., 1985, стр. 9—24.
6. Н. И. Толстой: *Становление хорватской литературы и литературный регионализм в XVI — XVIII в.в.* »Славянские литературы в процессе становления и развития. От древности до середины XIX века«, М., 1987, стр. 174—206.
7. Др. С. Башагић: *Бошњаци и Херцеговци у исламској књижевности*, Сарајево, 1913.

8. Adami Bohorizh: *Arcticae horulae de latinocarniolana literatura...* Witebergae MDXXXIV (1584).
9. Евлија Челебија: *Одломци о југословенским земљама*, књ. I и II, Сарајево, 1954, 1957.
10. К. Георгијевић: *Хрватска књижевност од XVI до XVIII столећа у Сјеверној Хрватској и Босни*, Загреб, 1969.
11. A. Martel: *La langue polonaise dans les pays ruthenes Ukraine et Russie Blanche 1569—1667*, Lille, 1938.
12. B. Otwinowska: *Język-naród-kultura. Antecedencje i motywy renesansowej myśli o języku*, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1974.
13. J. Reczek: *Języki w dawnej Rzeczypospolitej* — »Język Polski«, LXIX, 1—2, Kraków, 1982.
14. М. Стојковић: *Покушај увођења руско-словенске граматике Мелетија Смотричкога код Хрвата*, »Наставни Вјесник«, Загреб, 1930. књ. XXXVIII, стр. 120—131.

Zagledavajući posuđenice leksike te pođeci njeno autonomno sistematiziranje postavljaju na dnevni red problem njenog gramatičkog postojanja. Uslovi konstanta deklinacijskih nastavaka ipak upućuju na još značajno delovanje domaćeg regulativa, ali prilagođene uslovnosti. Autor je to pokušao pokazati na određenom korpusu ostavljajući za kasnije obradu širu građu te izvođenje opštijih teorijskih zaključaka.

Uvod

Srpskohrvatski književni jezik objedinjuje dva međusobno suprotstavljena načela: krajnju otvorenost u leksici i zatvorenost u drugim domovima, koja delimično prelazi granice uobičajenog u evropskoj praksi i inklinira hermetizmu. Povremeni uspon purizma, uslovljen domaćim i međunarodnim prilikama, u oblasti rečnika ostajao je na teorijskom i formalnom izjašnjavanju, a u praksi on nikada nije funkcionisao kao ozbiljna smetnja prilivu strana jezičke građe. I obrnuto, modna ekstravagancija, nepostojanje ili svako odbacivanje jezičkog uzusa i pokušaj da se sa stranim rečima uveze izvorni način njihova izgovora te izvorna flektacija — najčešće su osuđeni na neuspeh. »Glasove stranih jezika treba transkribovati najbližim našim glasovima« — piše A. Belić u svom pravopisu¹, i to je zapravo opšte prihvaćeno i vrlo ustaljeno pravilo za izgovor stranih reči. No na razliku od izgovora glasova, jezičke navike i jezička praksa u oblasti flektacije, gramatičke i tvorbeni, pod pritiskom stranog materijala postepeno se menjaju. Te promene sa plana dijaktonskog lagano prelaze na plan uobičajenog i čak uzusnog. Na ovakav zaključak upućuje poređenje npr. Belićevog pravopisa sa onim od 1960. godine, kao i ovoga poslednjeg sa onim što se stvarno u jeziku događa.

¹ Srpskohrvatska verzija referata održanog juna 1900. godine na Nemačko-jugoslovenskoj slavističkoj konferenciji u Berlinu.

² A. Belić, *Pravopis srpskohrvatskog književnog jezika* (iznac. dogovoreno i izdato), Beograd 1936, 112.